

УДК 338.43.02-043.86:339.137

DOI: <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.2.10>**Бойко Л.О.**

кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
Державний вищий навчальний заклад
«Херсонський державний аграрний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3699-6906>

Boiko Liudmyla

State Higher Educational Institution
«Kherson State Agrarian University»

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОГО РИНКУ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF FAMILY FARMS UNDER CONDITIONS OF A COMPETITIVE MARKET

На сьогоднішній день сільське господарство України представлено приватним сектором, що характеризується різноманітними формами господарювання. Найбільш поширеною формою малого бізнесу в аграрній сфері є фермерські господарства та аграрні домогосподарства, основною складовою яких є особисті селянські господарства. У статті проаналізовано особливості діяльності й розвитку фермерських господарств Херсонщини. Обґрунтовано вибір спеціалізації фермерських господарств та їх роль у виробництві сільськогосподарської продукції. Охарактеризовано переваги фермерських господарств над іншими формами сільськогосподарських підприємств. Досліджено соціально-економічну роль фермерства в розбудові ринкової економічної системи, формуванні стійкого конкурентного середовища на споживчому ринку.

Ключові слова: фермерське господарство, конкурентоспроможність, посівна площа, галузева структура, державна підтримка, кооперативний рух.

На сьогоднішній день сельское хозяйство Украины представлено частным сектором, характеризуется разнообразными формами хозяйствования. Наиболее распространенной формой малого бизнеса в аграрной сфере является фермерские хозяйства и аграрные домохозяйства, основной составляющей которых являются личные крестьянские хозяйства. В статье проанализированы особенности деятельности и развития фермерских хозяйств Херсонщины. Обоснован выбор специализации фермерских хозяйств и их роль в производстве сельскохозяйственной продукции. Охарактеризованы преимущества фермерских хозяйств по сравнению с другими формами сельскохозяйственных предприятий. Исследована социально-экономическая роль фермерства в развитии рыночной экономической системы, формировании устойчивой конкурентной среды на потребительском рынке.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, конкурентоспособность, посевная площадь, отраслевая структура, государственная поддержка, кооперативное движение.

Farms have several advantages over other forms of agricultural enterprises in Ukraine, so they have all the prerequisites for development, and their development depends on stability, both political and economic in nature. The study of the current state of activity of farms in the Kherson region shows a significant heterogeneity of their production and resource potential. Small businesses are more dependent on resource availability than large ones, which significantly determines their level of competitiveness. Accordingly, the task is to study the activities of farms, their socio-economic characteristics, which can significantly affect the social infrastructure of rural areas of the country. The purpose of the article is to determine features of the activity of Kherson region's farms and identify the tendencies of their development. Both general scientific and special economic methods have been used while conducting the research: abstract and logical, monographic, statistical, calculation and comparison. The paper analyzes the features of the activity and development of Kherson region's farms. There has been substantiated the selection of farm specialization and the role of farms in agricultural production. The study

characterizes the advantages of farms over other forms of agricultural enterprises. One of the efficient measures aimed at farmers' adaptation to market conditions is agricultural service cooperation, which will allow farmers and other commodity producers to take the best advantages of participating in market activities and focus their attention on the effective use of production potential. It highlights the social and economic role of farming in the development of a market economic system, in the creation of a healthy competitive environment at the consumer market. The results of the research are the basis for solving practical problems of creating agricultural service cooperatives to increase the competitiveness level of farms.

Key words: farm, competitiveness, sown area, branch structure, state support, cooperative movement.

Постановка проблеми. В умовах активного залучення України до світових процесів глобалізації особливої уваги набувають аспекти стратегії розвитку аграрного сектору економіки. Серед різноманітних форм підприємницької діяльності в сільському господарстві найбільш розповсюджено фермерство, оскільки воно є однією з провідних форм господарювання в розвинених країнах світу. Перші фермерські господарства в Україні виникли у 1989 р., тобто ще до прийняття законодавчої бази – Закону України «Про селянське (фермерське) господарство в грудні 1991 р. Жодна з форм підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки на початку 90-х років ХХ ст. не привертала до себе такої пильної уваги з боку науковців, як фермерство. Згідно до Закону (зміни від 31.03.2016 р.) фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону [1].

Кількість наукових досліджень, які присвячені розвитку та аналізу діяльності фермерських господарств у регіонах України в умовах конкуренції, постійно зростає, що свідчить про підвищення інтересу до проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти становлення та розвитку малого та середнього підприємництва і зокрема фермерства в Україні досліджували вітчизняні науковці: В. Бойко [2; 3], Л. Бойко [3], М.В. Горіховський [4], І.М. Глібчук [5], В.П. Горьовий [6], М.М. Кропивко [7], П.М. Макаренко [8], О. Маслак [9], В.Я. Месель-Весляк [10], А.С. Мохненко [11] та багато інших. Розвиток фермерських господарств України з урахуванням світового досвіду розглядали Т.В. Мазан, В.П. Ткаченко [12]. Значну увагу дослідженням проблеми ефективності фермерської діяльності приділяли зарубіжні автори: L. Brown [13], Э. Касл, М. Беккер, А. Нельсон [14].

Незважаючи на вагомий внесок опублікованих наукових праць у визначенні економічної ніші і ролі фермерства, залишаються не повністю охоплені питання їхнього функціонування в окремих регіонах України.

Мета статті. Метою нашого дослідження стало визначення особливостей функціонування фермерських господарств в Херсонській області та виявлення тенденцій їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Особливості розвитку фермерських господарств регіону залежать від його історико-економічних умов існування. Херсонщина – індустріально-аграрний край з багатогалузевою промисловістю та високорозвиненим сільським господарством. Галузями спеціалізації народного господарства Херсонської області є промисловий, агропромисловий і рекреаційний комплекси. Провідна роль належить агропромисловій галузі, що тісно пов'язана з природно-кліматичними умовами, технічними можливостями та висококваліфікованими людськими ресурсами.

Значний досвід розвитку фермерських господарств в Херсонській області свідчить, що формування фермерства розпочалося в 1991 р. і найбільша їхня кількість

(3100 шт.) відмічена в 2002 р. (рис. 1). Динаміка кількості фермерських господарств протягом аналізованого періоду їх функціонування була нерівномірною. Починаючи з 2010 р. спостерігається зворотній процес, тобто зменшення кількості фермерських господарств. Як свідчить практика, цей процес має цілковиту закономірність. Зниження темпів зменшення чисельності фермерських господарств свідчить про незворотність процесу функціонування приватних форм господарювання в сільському господарстві. У складних умовах виживають тільки сильні, і ті які мають можливість в перспективі досягти конкурентоспроможності.

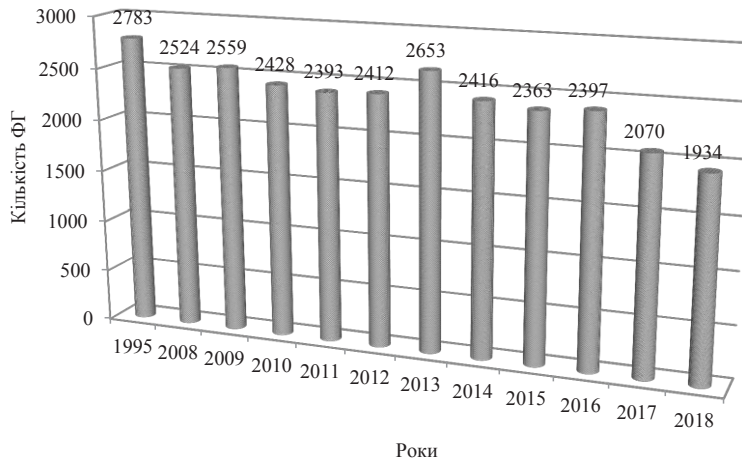

Рис. 1. Динаміка кількості фермерських господарств в Херсонській області за період з 1995 до 2018 року

Джерело: Державна служба статистики України [15]

У виробничій діяльності фермерських господарств, як і інших сільськогосподарських підприємств, важливе значення має розмір землекористування. Відповідно до площі землі кожний фермер визначає напрям виробництва, його ефективність та можливість реалізації надлишків продукції [16].

Фермерські господарства Херсонщини нині мають різну площу землекористування Амплітуда коливань числових значень показників розміру фермерських господарств досить висока й різниця між крайніми значеннями розміру становить понад 3000 га. Тобто, представлені як новостворені фермерські господарства з найменшою площею землі, що в середньому становить 2,6 га, так і великі формування площею понад 4000 га. Проте переважна більшість фермерських господарств регіону залишається дрібноземельною і в середньому на одне господарство припадає 114-116 га сільськогосподарських угідь. Найбільшим цей показник є у Великопетиському – 171,5 га, Верхньорогачицькому – 169,0 га, Нижньосірогозькому – 166,9 га. Найменшим у Скадовському – 56,2 га, Олешківському – 70,1 га та Каховському районах – 92,3 га.

Колівання у розмірах фермерських господарств пояснюється тим, що у перші роки аграрної реформи бажаючі стати фермерами мали змогу одержати у користування до 50 га сільгоспугідь і до 100 га загальної земельної площі. В рахунок своїх майнових паїв вони отримували техніку і інші засоби виробництва. У тих умовах ціни на техніку і добрива були доступними для фермерів. Поглиблення диспаритету цін і глибока криза всієї економіки у тому числі сільського господарства, гіперінфляція позначились на тому що бажаючі стати фермерами не мали для цього можливості і насамперед «стартового капіталу», а без цього створити власне господарство не можливо [16].

Якщо у попередніх роках відмічалася тенденція до зменшення кількості фермерських господарств та збільшення площ земель у їх користуванні, то у 2017 р. в порівнянні з 2016 р. збільшилась кількість фермерських господарств і площ земель, що знаходяться в їх користуванні. Так, в порівнянні з 2016 р. кількість фермерських господарств в 2017 р. зросла на 23 одиниці, а площ сільгоспугідь – на 5,6 тис га. Але, у 2018 р. відмічено різке зменшення кількості фермерських господарств, на – 136, у порівнянні з 2017 р. У зв'язку з очікування Земельної реформи та побоюючись невизначеності селяни почали забрати свої паї і розривати договори оренди з фермерськими господарствами.

Основним видом діяльності фермерських господарств є рослинницька галузь. Загальна посівна площа фермерських господарств в 2017 р. становила 280,1 тис га. В основному фермери займаються вирощуванням зернових та овочевих культур. Так, у 2018 р. посіви зернових культур займали 710,2 тис га, площа посівів соняшнику у 2018 р. у порівнянні з 2016 р. зменшилась на 42 тис. га і складала -341,7 тис. га. Крім того фермерськими господарствами посіяно 41,7 тис. га овочів у 2018 р. та 25 тис. га картоплі. Аналізуючи структуру посівних площ, слід відмітити, що зменшено посівні площі під технічними культурами перш за все за рахунок збільшення посівів картоплі та овочів. Останні роки дослідження характеризуються підвищенням врожайності сільськогосподарських культур за рахунок більш прогресивних технологій.

Тенденція, яка спостерігається, обумовлена постійним попитом на зерно як на регіональному, так і загальнодержавному продовольчому ринку, а також меншою його трудомісткістю порівняно з іншими культурами. Це позначилось на здатності фермерських господарств за період їх існування збільшити виробництво зерна та інших видів продукції (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка обсягів виробництва основних видів продукції
у фермерських господарствах Херсонської області, тис. т**

Вид продукції	Роки									
	1995	2000	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Зернові культури	35,3	95,1	89,8	188,3	248,9	372,2	320,5	364,3	367,6	
Соняшник	6,3	22,5	57,0	73,6	55,3	99,7	115,9	107,7	110,9	
Овочі	3,3	20,7	133,6	118,6	129,6	128,1	133,6	116,1	113,5	

Джерело: Державна служба статистики України [15]

Нині фермерство переживає нелегкі часи. Постійно скорочується кількість бажаючих самостійно господарювати в умовах жорсткої експансії агрохолдингів, практично повністю згорнута державна і підтримка і розпочата масована атака на податкові пільги для села. З величезною тривогою фермери очікують запровадження купівлі-продажу землі у разі припинення дії відповідного мораторію, оскільки вже мають практику «віджимання» орендованих ними угідь.

Слід зазначити, що фермерські господарства працюють з сільгоспідприємствами в однакових умовах, але врожайність по представленим культурам, крім овочів, на жаль, нижча. Так в 2016 р. фермерськими господарствами зібрано 320,5 тис. тонн зернових та зернобобових культур (11,7% від загального обсягу) при середній врожайності по області 34,1 ц/га (по фермерським господарствам 28,6 ц/га).

Соняшнику зібрано 115,9 тис. тонн (15,5% від загального обсягу) при врожайності 17,2ц/га. Для порівняння: середня урожайність по всіх категоріях господарств – 16,0 ц/га, у господарських товариствах – 13,1 ц/га. Овочів зібрано 133,6 тис. т (9,9% від загального обсягу) при урожайності 465,7 ц/га. В середньому по області урожайність овочів становить 301,4 ц/га. Урожайність плодоягідних насаджень по всіх категоріях

господарств у області складає 85,2 ц/га, зокрема по фермерським господарствам -13 ц/га. На це є причини внутрішнього характеру, а саме: низька культура землеробства, недотримання сівозміни, відсутність агрохімічних паспортів.

Високі врожаї, мають ті фермерські господарства, в яких керівники в минулому були головними спеціалістами та спеціалістами середньої ланки, кращими агрономами, інженерами та механізаторами. Це ті фермери, які беруть землю в оренду, дотримуються технологій вирощування сільгоспкультур, вносять мінеральні добрива, дотримуються системи захисту рослин від шкідників та хвороб. Тому, для підвищення конкурентоспроможності аграрним формуванням необхідно впроваджувати нові технології у виробництво, у тому числі й ресурсозберігаючі, розширювати випуск інноваційної продукції, яка має кращі споживні властивості й спроможна успішно конкурувати на внутрішньому та зовнішньому ринках із зарубіжними аналогами [17].

Звертає на себе увагу і незбалансованість галузевої структури фермерських господарств: вони головним чином розвивають рослинницькі галузі і частково – тваринницькі, які є більш трудомісткими, а з-за недоліків в цінній політиці – були і менш економічно вигідним або збитковими взагалі. Лише 3% фермерських господарств спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва. Викликає занепокоєння той факт, що у 2016 р. відбулось зменшення поголів'я всіх видів тварин (табл. 2).

Таблиця 2

**Кількість сільськогосподарських тварин
у фермерських господарствах Херсонської області, тис. голів**

Вид тварин	Роки								
	1995	2000	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ВРХ	1,4	0,2	1,0	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,2
в т.ч. корови	0,9	0,1	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	*	*
Свині	3,2	0,8	5,6	6,0	5,3	6,0	4,9	3,6	6,6
Вівці та кози	1,1	0,2	1,2	1,4	1,9	2,4	1,4	0,8	0,4
Птиця	31,4	0,5	0,7	0,2	5,1	5,1	0,4	0	0

Джерело: Державна служба статистики України [15]

Стримуючим чинником у розвитку багатьох фермерських господарств є недостатня технічна оснащеність. Забезпеченість технікою фермерських господарств Херсонської області порівняно з попередніми роками істотно не змінилась. Машино-тракторний парк станом на 01 січня 2016 р. налічував 5801 одиниць, це на 41 одиницю більше в порівнянні з минулим роком. Та більшість тракторів, які використовуються є дуже застарілими, а на придбання нової техніки у фермерів відсутні грошові ресурси. Аналогічною є ситуація забезпеченості фермерських господарств зернозбиральними комбайнами. Фермерські господарства намагаються хоча б частково оновлювати сільгосптехніку за рахунок придбання уживаної техніки або ж за рахунок купівлі нової під егідою програми підтримки вітчизняного виробника.

Державна підтримка фермерських господарств надається на поворотній основі у сумі, що не перевищує 500 тис. гривень строком до п'яти років із забезпеченням заставного майна. Допомогу можна отримати на: придбання техніки, обладнання, поновлення обігових коштів, у тому числі для придбання маточного поголів'я сільськогосподарських тварин (телят, нетелей, корів, свиноматок, ярок, вівцематок, кізочок та козоматок) та проведення оцінки відповідності виробництва органічної продукції (сировини), виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, для закладення

багаторічних насаджень, розвитку кредитної та обслуговуючої кооперації, у тому числі для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорації земель [18].

Фермерські господарства є активними учасниками кооперативного руху. Вони є ініціаторами створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які об'єднують дрібних сільськогосподарських товаровиробників з метою надання послуг своїм членам, спільного використання техніки та технологічного обладнання, зберігання та реалізації сільгосппродукції. Так, в Херсонській області протягом 2017 р. було створено 4 сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи і на початок 2018 р. загальна кількість їх складає 58 одиниць (10% від діючих кооперативів в Україні).

Кооперація не тільки сприяє стійкості окремого господарства або сектора на ринку, але і породжує необхідну конкуренцію між дрібним і великим виробництвом. На відміну від економічно розвинутих країн, в Україні і колишніх соціалістичних країнах розвивалася і має місце переважно горизонтальна кооперація. У Херсонській області найбільшій можливості для кооперації мають Білозерському, Бериславському, Голопристанському, Новотроїцькому, Генічеськом районах. У даних районах з найбільшою щільністю господарств потенційно можливий розвиток усіх видів кооперативів: може здійснюватися і серед фермерських господарств, і підприємств суспільного сектора, і особистих підсобних господарств населення. Крім того, фермерський кооператив може бути членом кооперативу, організованого з підприємством суспільного сектора. Таким чином, можливо не тільки розширення, але й ускладнення горизонтальних (територіальних) зв'язків.

Роль кооперації на сьогодні надзвичайно мала, фактично діючих кооперативів в Україні менше 600 [19]. Серед причин, що гальмують даний процес, можна виділити наступні: усе ще економічна слабкість більшої частини фермерських господарств, територіальна віддаленість, відсутність транспортної, виробничої, соціальної інфраструктури, відсутність досвіду організації і функціонування кооперативів. Практика організації фермерських господарств свідчить про те, що більш половини їх поєднуються за виробничим принципом, менш 40% – у постачанні і реалізації продукції, матеріально-технічному забезпеченні. Тим часом, кооперація – це головна умова існування і розвитку фермерських господарств. Розвиток широкої мережі кооперативів розглядається як фактор успішного функціонування фермерських господарств, і з ним пов'язані подальші перспективи фермерського сектора в сільському господарстві України і Херсонської області.

Висновки. Фермерські господарства мають ряд переваг над іншими формами сільськогосподарських підприємств в Україні, тому мають всі передумови для розвитку, а їх розвиток залежить від стабільності, як політичного так і економічного характеру. Дослідження сучасного стану діяльності фермерських господарств Херсонської області свідчить про суттєву неоднорідність їх виробничо-ресурсного потенціалу. Малі господарства мають більшу залежність від ресурсозабезпеченості проти великих, що значно зумовлює рівень їх конкурентоспроможності.

Для конкурування на ринку фермерам необхідно вирішувати певні завдання. Важливо не тільки виростити продукцію, а й зберегти і вигідно її реалізувати. Одним з дієвих заходів адаптації фермерських господарств до ринкових умов є сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, яка дозволить фермерам разом з іншими товаровиробниками отримати найвищу вигоду від участі в ринковій діяльності та зосередити свою увагу на ефективнішому використанні виробничого потенціалу.

Високі відсоткові ставки за кредитами не дозволяють фермерам брати фінансові ресурси в банківській сфері для купівлі техніки та впровадження нових технологій для підвищення власної продуктивності. Тому цілком очевидно, для ефективного функціонування фермерських, сімейних, одноосібних господарств необхідні суттєві зміни в законодавстві та дієва державна підтримка.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств, від 31.03.2016 № 1067-VIII.
2. Boiko V. Determinants of development of small and medium enterprises in the region of Kherson. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, [Online]. 2017. Vol. 3, no. 2, pp. 22–29. Available at: www.are-journal.com
3. Boiko V. O., Boiko L. O. Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Економіка АПК*. 2018. № 3. С. 56–62.
4. Горіховський М.В. Розвиток фермерських господарств Хмельниччини. *Економіка АПК*. 2017. № 11 С. 79–88.
5. Глібчук І. М. Фермерське господарство: поняття та юридичні ознаки. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=45042>
6. Горьовий В.П. Актуальне дослідження проблем конкурентоспроможності фермерських господарств (рецензія на монографію Єременко Д.В. «Конкурентоспроможність фермерських господарств України: теорія, методологія, практика»). *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 114–116.
7. Кропивко М.М. Фермерські реалії. *Агробізнес сьогодні*. 2012. № 9(232). URL: <http://www.agro-business.com.ua/component/content/article/32-2011-05-11-22-31-13/1048-2012-05-18-14-59-07.html>
8. Макаренко П.М., Мельник Л.Л. Фермерство України у контексті тенденцій розвитку сільського господарства. *Економіка АПК*. 2008. № 4. С. 145–152.
9. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. *Агробізнес Сьогодні*. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekonomichnyigektar/3999-problemy-ta-perspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>
10. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві. *Матеріали Дванадцятих річних зборів Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 25-26 лютого 2010 р.)*; відп. ред. П.Т. Саблук. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. С. 11–36.
11. Мохненко А.С. Функціонування і розвиток фермерських господарств в аграрній сфері економіки. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. МДАУ. Миколаїв, 2012. Вип. 1(65). С. 26–30.
12. Мазан Т.В., Ткаченко В.П. Розвиток фермерських господарств України з урахуванням світового досвіду. *АГРОСВІТ*. 2015. № 10. С. 43–47.
13. Brown, L. & Eckholm, E. (2017), *By bread alone*. Publ. for the overseas development council. Oxford etc., XIII. 272 p.
14. Касл Э., Беккер М., Нельсон А. Эффективное фермерское хозяйство. Пер. с англ. Москва : Агропромиздат, 1991. 496 с.
15. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Губарик О. М. Проблемні питання щодо сутності та критеріїв визначення економічної ефективності діяльності аграрних підприємств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. Харків : ХНТУСГ, 2006. Вип. 34: Економічні науки. С. 51–54.
17. Бойко В.О., Бойко Л.О. Сучасні підходи до визначення поняття «конкурентоспроможність аграрних підприємств». *Фінансовий простір*. 2019. № 3(35). С. 23–31. DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.3\(35\).2019.190153](https://doi.org/10.18371/fp.3(35).2019.190153)
18. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102 (із змінами від 08.09.2016 року № 609).
19. Уряд хоче об'єднати фермерів у кооперативи. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/uryad-hoche-zganyati-fermeriv-u-kooperativi-20170913639085>

References:

1. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro fermerske hospodarstvo» shchodo stymulivannia stvorennia ta diialnosti simeinykh fermerskykh hospodarstv : Zakon Ukrainy vid 31.03.2016 #1067-VIII [On Amendments to the Law of Ukraine «On Farms» on stimulation of the establishment and activity of family farms: Law of Ukraine from 31.03.2016, No. 1067-VIII]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. VR Ukrainy. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>
2. Boiko V. (2017). Determinants of development of small and medium enterprises in the region of Kherson. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 3, No. 2, pp. 22–29. URL: <http://www.are-journal.com>

3. Boiko V.O., Boiko L.O. (2018). Features of farm functioning under conditions of a competitive environment. *Ekonomika APK*. № 3. P. 56–62.
4. Horikhovskiyi M.V. (2017). Rozvytok fermerskykh gospodarstv Khmelnychchyny [Development of farms in Khmelnytsky region]. *Ekonomika APK*, 11, pp. 79–88.
5. Hlibchuk I.M. (2012). Fermerske gospodarstvo: poniattia ta yurydychni oznaky [Farm: concept and legal features]. *Naukove tovarystvo Ivana Kushnira*. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=45042>
6. Horovyi V.P. (2017). Aktualne doslidzhennia problem konkurentospromozhnosti fermerskykh gospodarstv [Actual research of problems of competitiveness of farms]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 114–116.
7. Kropyvko M.M. (2012). Fermerski realii [Farmer's realities]. *Ahrobiznes sohodni*, 9(232). URL: <http://www.agrobusiness.com.ua/component/content/article/32-2011-05-11-22-31-13/1048-2012-05-18-14-59-07.html>
8. Makarenko P.M., & Melnyk L.L. (2008). Fermerstvo Ukrainy u konteksti tendentsii rozvytku silskoho gospodarstva [Farming of Ukraine in the context of agricultural development trends]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 145–152.
9. Maslak, O. (n.d.). Problemy ta perspektyvy fermerstva v Ukraini [Problems and prospects of farming in Ukraine]. «Ahrobiznes Sohodni». URL: <http://www.agrobusiness.com.ua/ekonomichny-igektar/3999-problemy-taperspektyvy-fermerstva-v-ukraini.html>
10. Mesel-Veseliak V.Ya. (2010). Ahrarna reforma i orhanizatsiino-ekonomichni transformatsii v silskomu gospodarstvi [Agrarian reform and organizational and economic transformations in agriculture]. *Materialy Dvanadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrainskoho Konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarykiv*. Kyiv: NNTs IAE, pp. 11–36.
11. Mokhnenko, A.S. (2012). Funktsionuvannia i rozvytok fermerskykh gospodarstv v aharnii sferi ekonomiky [Functioning and development of farms in the agrarian sector of the economy]. *Visnyk ahrarynoi nauky Prychornomia*. MDAU. Mykolaiv, 1(65), pp. 26–30.
12. Mazan, T.V., & Tkachenko, V.P. (2015). Rozvytok fermerskykh gospodarstv Ukrainy z urakhuvanniam svitovoho dosvidu [Development of farms of Ukraine with consideration of world experience]. *Ahrosvit*, 10, pp. 43–47.
13. Brown, L., & Eckholm, E. (2017). *By bread alone*. Oxford etc, XIII.
14. Kasl, Je., Bekker, M., & Nel'son, A. (1991). *Jeffektivnoe fermerskoe hozhajstvovanie* [Effective farming]. Moskva: Agropromizdat.
15. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
16. Hubaryk, O.M. (2006). Problemnii pytannia shchodo sutnosti ta kryteriiv vyznachennia ekonomichnoi efektyvnosti diialnosti ahrarykhih pidpriemstv [Problematic questions about the essence and criteria for determining the economic efficiency of agrarian enterprises]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnogo universytetu silskoho gospodarstva imeni Petra Vasylenka*, 34: Ekonomichni nauky, pp. 51–54.
17. Boiko V. O., Boiko L. O. (2019). Suchasni pidkhody do vyznachennis poniattia «konkurentospromozhnist ahrarykhih pidpriemstv» [Modern Approaches to the Definition of the Concept «competitiveness of agrarian enterprises»]. *Finansovyi prostir*, № 3(35), pp. 23–31. DOI: [https://doi.org/10.18371/fp.3\(35\).2019.190153](https://doi.org/10.18371/fp.3(35).2019.190153)
18. Pro zatverdzhennia Poriadku vykorystannia koshtiv, peredbachenykh u derzhavnomu biudzheti dlia nadannia pidtrymky fermerskym gospodarstvam : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 serpnia 2004 roku # 1102 [On approval of the procedure for using the funds provided in the State budget to support farmers: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 25.08.2004, No. 1102]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1102-2004-%D0%BF>
19. Uriad khoche obiednaty fermeriv u kooperatyvy [The government wants to unite farmers in cooperatives] (2017). DepoUA. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/uryad-hoche-zganyatifermeriv-u-kooperativi20170913639085>